

QUISQUIS ET QUISQUE

Vetus¹⁾ iam est opinio atque multorum grammaticorum²⁾ confirmata sententia, saepius *quisquis* pronomen pro *quisque*, idque in cottidiano³⁾ potissimum sermone, adhibitum esse. Nec nunc explicatio probatur, quam primus Eduardus Wölfflin⁴⁾ adduxit, Kühner-Stegmann et

(1) Cf. P. FERRARINO, *Cumque e i composti di que*, *Memorie dell'Accademia delle Scienze dell'Istituto di Bologna*, serie IV, vol. 4 (1942), p. 145.

(2) Hanc rem omnes prope docti, qui pronomina attigerunt, tractarunt. Sic in grammaticis operibus inter omnes pervulgatis reperimus, ut KÜHNER-STEGMANN *Ausführliche Grammatik der lat. Sprache*³, durchg. v. A. THIERFELDER, Leverkusen 1955, § 182 Anm. 2; KREBS-SCHMALZ *Antibarbarus der lat. Sprache II*⁷, Basel 1907, p. 464; SCHMALZ-HOFMANN *Lateinische Grammatik*⁵, München 1929, § 82, c), p. 487; ERNOUT-THOMAS *Syntaxe latine*², Paris 1953, § 220, p. 199; W. M. LINDSAY *Syntax of Plautus*, Oxford 1907, p. 50; F. LEO *Plautinische Forschungen*², Berlin 1912, pp. 288 sqq.; sic in optimo et probatissimo lexico etymologico, ERNOUT-MEILLET *Dictionnaire etymologique de la langue latine*³, Paris 1951, s. v. *quis*, p. 988; sic in scriptis, ubi agitur de pronomibus, ut MARTINI PENNIGSDORF *De quisque et quisquis pronominum apud comicos Latinos usu*, Halis Saxonum 1878, pp. 26, 27; qui tamen hanc confusionem neutro modo generi reservavit hosque tantum Plautinos et Terentianos locos adduxit: Plaut. *Trin.* 881; *Asin.* 326; Ter. *Adelph.* 590. Nam *Most.* 831 et *Aulul.* 198, in quibus *quidquid* legatur, *quidque* desideretur, sic mutandos esse defendit, ut, pro *quidquid*, *quidque* reponatur. Semper enim post *ut* vel *ubi* indefinitum *quidque* adhibitum esse. Quod quanti faciendum sit, omnes per se facile vident. Dein F. GAFFIOT *Relatifs et indéfinis* « Musée Belge », 34 (1930-1932), pp. 165 sq. Sunt autem memorandi: ED. WÖLFFLIN *Die Geminatio im Lateinischen, Ausgewählte Schriften*, Leipzig 1933, p. 302; A. SONNY *Quisquis = quisque*, « Archiv f. lat. Lexikographie u. Grammatik », 11 (1900), p. 98, qui tamen ideo perparvulam illam adnotatiunculam suam protulisse videtur, ne charta sine usu vacaret; priore enim dissertatione eiusdem paginae superior tantum pars occupatur; H. SJÖGREN *Tulliana*, « Eranos », 13 (1913), pp. 116 sq.; P. PERSSON *Zu Ciceros Briefen*, « Eranos », 14 (1914), pp. 75 sq.; F. SKUTSCH *Kleine Schriften*, Leipzig 1914, p. 161 n. 2; E. ADELALDIS HAHN *Light from Hittite on Latin Indefinites*, *Transactions of American philol. Association*, 64 (1933), pp. 33 sqq. et praecipue pp. 39 sq.; E. BERNERT *Die Partikel -que*, « Glotta », 28 (1939), pp. 82-3; IO. B. PIGHI *Latinitas*², Milano 1955, p. 414; sed praecipue de hac re disputavit PETRUS FERRARINO *o. l.*, a p. 144 usque ad p. 173, cuius opus tamquam fundamentum haberi debet omnium, quae de pronomibus indefinitis, etiamsi quid ab eo dissentias, disserantur.

(3) Hoc admonent SCHMALZ-HOFMANN *l. l.*; H. SJÖGREN *o. l.*, p. 117, quem postea suo loco viderimus.

(4) *o. l.*, p. 302. Sed Wölfflin, ut verius loquar, *est* modo verbum memorat: « So ist denn das klassische *quisque*, ein jeder, identisch mit *quisquis*, nur mit

Schmalz-Hofmann receperunt, hoc temporalibus verbis, ut *est, fieri potest*, omissis, id est ellipsi accidisse: namque illa infirmissima, ut nunc quidem iudicant, nititur omissionis ratione⁵⁾. Qui autem ultimus, quod sciam, fuscus de hac re disputavit, Petrus Ferrarino⁶⁾, vir summa eruditione ac doctrina, negavit usquam apud Latinos scriptores *quisquis* pro *quisque* usurpatum esse videri locosque complures, ex quibus maxime haec opinio esset conflata, omni subtilitate explicavit. Nec mirum. Eam enim ille pronominibus *quisquis* et *quisque* vim esse subiectam defendit⁷⁾, ut omnis

Ellipse des Verbum *est, wer es immer sei* ». Sic autem SCHMALZ-HOFMANN *o. l.*, § 83, c), p. 487: « So ist *quisquis* (*quidquid*; Femininformen *quaequae* usw. seit Tac.) durch Ellipse von *est, fieri potest* uä. zur Bedeutung von *quisque* gekommen... wohl zunächst im Neutrum ».

(5) Nimis enim ellipsi superioris aetatis grammatici tribuerunt atque etiam plurima, quae difficilius explicarentur, hac ratione utique enodare conati sunt. Qua de re confer E. LÖFSTEDT *Syntactica II*, Lund 1933, pp. 234-8. Ex duobus autem exemplis, quae Löfstedt adduxit, nullum priore ad infirmandam ellipsim accommodatius puto. Quo enim genetivo criminis verba damnandi absolventi definirerentur, eum superiores grammatici existimarunt ex vocabulis *crimine, iudicio, nomine, lege* pendere, quae nonnusquam omitti possent, sed semper tamen quasi mentis oculis observarentur. Quod scilicet tum potissimum esset dicendum, si ista vocabula in pristinis scriptoribus reperirentur, nunc, cum ante Ciceronis, quae dicitur, aetatem nusquam legantur, perspicuum est genetivum aliam quandam explicationem desiderare. Itaque relationis genetivo, novissimo invento, ad hanc verborum complexionem explicandam viri docti usi sunt deque praepositione acute illi quidem animadverterunt, quae pro genetivo iam a priscis scriptoribus usurparetur, suam quam firmissime comprobari rationem. Quae relatio enim *de* praepositione significatur, eandem consentaneum est ut et genetivus adumbret. Hoc autem minus esset probandum, si genetivus, ut supra diximus, ex *crimine, nomine, lege* penderet. Veterem explicationem apud KÜHNER-STEGMANN *o. l.*, § 86 Anm. 7 reperias; quod tamen mirandum non est; plura enim constat in optimo illo atque ditissimo rerum omnium exemplorumque thesauro inveniri, quae nullo pacto iam probari possint (qua de re cfr. A. MEILLET *Introduction a l'étude comparative des langues indo-européennes*⁸, Paris 1937, p. 501; E. LÖFSTEDT *Syntactica I*², Lund 1942, p. xviii), ex recentioribus memorandus est H. HIRT *Indogermanische Grammatik, Teil VI: Syntax I*, Heidelberg 1934, § 71,4. Genetivum relationis defendunt: K. BRUGMANN *Grdr.*, 2, 2, 578 (est enim Brugmann huius novae genetivi classis inventor); id. *Kurze vergl. Gramm.*, Strassburg 1904, § 558 p. 438; K. BRUGMANN-A. THUMB *Griechische Grammatik*⁴, München 1913 § 451 p. 447; W. KRÖLL *Wiss. Synt.*⁹, Berlin 1925, § 13 pp. 41-2; SCHMALZ-HOFMANN *o. l.*, § 30 pp. 402-3; E. LÖFSTEDT *Genetivus causae im Latein*, « Eranos », 9 (1909), p. 84; id. *Syntactica I*², p. 166; M. BASSOLS DE CLIMENT *Sintaxis histórica de la lengua latina, I, I*, Barcelona 1945, § 91 pp. 233-6; A. ERNOUT-F. THOMAS *o. l.*, § 74 pp. 59, 60. Genetivum partitivum iudicant A. GANDIGLIO-IO. B. PIGHI *Sintassi latina I*³, Bologna 1938, § 61 pp. 148-150.

(6) Vide adn. 5.

(7) Agit de *quisque* in *op. men.* a p. 125 usque ad p. 144, de *quisquis* a p. 205 ad p. 208. Quod autem attinet ad *quisque*, cf. etiam pp. 72 sq. Sed

similitudinis aditus, prope dicam, praecloserit. Nam indefinito — sic enim appellant — *quisque*, quod ex *-que*⁸⁾ particula communitatem quandam rerumque, ut ita dicam, universitatem adumbranti constaret, non separatim modo singulos, sed simul etiam generatim omnes quodam modo significari contendit omnemque verum separationis sensum *unus quisque* pronomini attribuit. Indefinito vero *quisquis* duas eademque superiori pronomini contrarias significationes concessit, quarum altera singuli designarentur, aliquid altera certius ac verius definiretur, ut, quae *quisquis* proponeret pronomen, ea non, tamquam fieri modo possent, enuntiarentur, sed, quasi re vera — «obiective» grammatici dicunt — iam essent; quam pedetemptim notionem, cum numquam omnino neglecta sit, ita esse immutatam, ut nihil aut non multum inter indefinitum *quisquis* et *quicumque* interesset. Attamen et Ferrarino ad p. 165 *unum quidquid* sic exemplis, quae supra ipse Italice convertit⁹⁾, explicari posse confirmat, ut id ex *unum* et *quidque* et *quidquid* compositum esse fateatur. Quod ut accideret vocum similitudinem nonnihil fortasse habuisse momenti concedit¹⁰⁾. Vo-

tus liber diligenter considerandus est totusque, si quis rem plane intellegere velit, ut par est, pervolutandus.

(8) *Op. mem.* pp. 27 sqq. et praecipue pp. 66 sqq. Aliam vero notionem *-que* particulae E. BERNERT *l. l.*, eamque duplicem tribuit, qua modo res hominesque universe designarentur, modo maiore quadam vi res declararentur effingerenturque distinctius. Idem igitur, ut *-que*, quod *-quis*, sic *quisque*, quod *quisquis* sonare. Cfr. p. 82 «Die Verdoppelung aber bedeutet eine Hervorhebung oder Verstärkung des einfachen Wortes. *Quisquis* ist demnach ein verstärktes *quis*. Wir haben aber bei *absque* und *atque* gesehen, dass die Anhängung von *-que* eine Verstärkung des Wortes bewirkt. Die Verstärkung von *quis* durch *-que* bewirkt demnach dasselbe wie die Geminatio, d. h. sie verallgemeinert die Bedeutung des Wortes». Quam sententiam si probaverimus id tamen quaerendum erit, quare *quisquis* et *quisque* dissideant. Multa autem Ferrarino ipse *l. l.* hanc adversus Bernertianam sententiam disseruit. Quod cum mihi difficile graviusque, quam ut breviter absolvi possit, esse videatur, nunc vel attingere nolo; tantum id admonebo *-que* particula, mea quidem sententia, totam rem contineri atque inde esse, si quis rem plane absolvere et conficere velit, ordiendum.

(9) Hi sunt autem loci: Plaut. *Asin.* 326; *Trin.* 881. Ter. *Adel.* 590 [eos iam MARTINUS PENNINGSDORF *o. l.*, p. 26 memoraverat] Lucr. 5, 1454; quorum praeter primum tres reliquos iam adduxerat F. GAFFIOT, *l. l.* Is enim, cum recte quibusdam in locis, ut Cic. *Tusc.* 5, 95; *Fin.* 5, 24 non idem dixisset *quisquis* significare, quod *quisque*, et in iis, quos supra memoravimus, locis et in *Rhet. Her.* 2, 27, quem postea viderimus, et in Quint. 10, 1, 3 indefinitum *quisquis* cum *quisque* confusum esse defendit.

(10) Nimis tamen similitudini tribuit F. SKUTSCH *l. l.*, qui, cum diligentius eam confusionem explicasset, qua *quisque* pro *quisquis* usurparetur, alterum quaestionis caput ita neglexit, ut una eademque modica adnotatione rem adsolvendam putarit nec quicquam praeter similitudinem memoraverit, quasi vero idcirco *quisquis* pro *quisque* adhibitum sit, quod formarum quandam similitudinem similemque sonum haberet: «Dass sie (sc. die Ähnlichkeit) sich

cabulo autem *unum* affirmat res singulas, *quidque* omnes, sed easdem distributas enuntiari, pronomine vero *quidquid* non eiusmodi res declarari, quae sintne necne, auctor diligenter perspiciat, sed, quas sic ille accipiat, tamquam si profecto sint nec quicquam tamen easdem esse demonstrare laboret: hanc vim Italice Ferrarino dixit 'qualitativa' — 'qualitativo' potissimum *quicumque* vocavit — opposuitque 'obiectiva'¹¹⁾. Qua nimirum ratione, ea, quam supra memoravimus, haec inter pronomina significationis et usus perturbatio et confusio quodam modo recipitur. Sed hoc est, ut mihi quidem videtur, mirandum, quod, cum tot tantique omni eruditione praediti viri diu multumque de hac re disseruerint plurimaeque exempla, quibus suam sententiam probarent, adduxerint, duo tamen loci, quibus res clarissimo lumine collustratur, a nullo usquam memorati sunt: Alter in opere legitur, quod *Rhetorica ad Herennium* volgo nominatur, in Ciceronis alter rhetoricis libris, quos minus recte *de inventione* appellant, reperitur¹²⁾.

Rhet. Her. 1, 9, 15 *Rem dilucide narrabimus, si ut quicquid primum gestum erit, ita primum exponemus et rerum ac temporum ordinem conservabimus, ut gestae erunt aut ut potuisse geri videbuntur: hic erit considerandum, ne quid perturbate, < ne quid contorte >, ne quid nove dicamus; ne quam in aliam rem transeamus; ne ab ultimo repetamus; ne longe persequamur; ne quid, quod ad rem pertineat, praetereamus; et si sequemur ea, quae de brevitate praecepta sunt; / quicquid M quidq; Id quodq; b¹³⁾*. Si quis autem paululum huic operi operam dederit, nihil

tatsächlich hier abgespielt hat, ist um so wahrscheinlicher, als, offenbar aus demselben Grunde der formalen Ähnlichkeit, die Funktionen von *quisque* gelegentlich umgekehrt auf *quisquis* übergegangen sind ».

(11) *Op. mem.* p. 207 « Il momento logico, capace di spiegare lo sviluppo, dal precisativo al qualitativo, mi par da ricercarsi nel distacco posto dal soggetto tra sé e il rilievo oggettivo del *quisquis*, vale a dire nella indifferenza con cui egli non più accetta ma accetta quella precisazione ». 'Precisativo' autem nihil aliud est, nisi 'oggettivo', ut ludente apparet ex p. 206 « Il problema del passaggio di *quisquis* dal valore oggettivo e, come andrebbe detto, 'precisativo' al qualitativo etc. ».

(12) *Utramque Marxianam librorum ad C. Herennium editionem adhibui, maiorem, quae Lipsiae anno 1894 in aed. Teubneri comparuit atque alteram, quae priorem anno 1923 secuta est. Nihil tamen hoc loco altera ab altera discrepat. Item et HENRICI CAPLAN recentissima recensione usus sum, Cicero ad C. Herennium de ratione dicendi, with an english translation, London (Loeb classical library), 1954; est enim dignissima, quae memoretur, nec parum, quantum perspicio, proderit ad Auctoris nostri cognitionem. Quod autem pertinet ad Ciceronis rhetoricos libros, editio Stroebeliana (ED. STROEBEL M. *Tulli Ciceronis rhetorici libri duo, qui vocantur de inventione*, Lipsiae, in aed. Teubneri 1915) praesto mihi fuit.*

(13) Omnes codices Fridericus Marx in duas classes divisit, alteram M (utilorum), E (xpletorum) alteram; quarum priori magis, neque id, mea quidem sententia, iniuria confisus est. E libros defendit W. KROLL *Cornificianum*, « Mé-

de Mutilorum lectione dubitabit. Quanti vero ldb libri atque Expleti universi, quorum in classem hi codices adscribuntur, hac ipsa de re sint faciendi, mox, cum locus erit, viderimus. Sed nunc alterum locum videamus.

Cic. *rhet. lib.* 1, 20, 29 *Aperta autem narratio poterit esse, si, ut quidque primum gestum erit, ita primum exponetur, et rerum ac temporum ordo servabitur, ut ita narrentur, ut gestae res erunt aut ut potuisse geri videbuntur. hic erit considerandum, ne quid perturbate, ne quid contorte dicatur, ne quam in aliam rem transeat, ne ab ultimo repetatur, ne ad extremum prodeatur, ne quid, quod ad rem pertineat, praetereatur; et omnino, quae praecepta de brevitate sunt, hoc quoque in genere sunt conservanda.* Nec quicquam, quod ad rem spectet, legitur in apparatu¹⁴). Quod hic autem accidisse videmus, ut Ciceronis et Auctoris loci iisdem prope ex verbis constarent, id nemo ignorat saepius et in primo et in altero Auctoris libro evenire. Numquam enim Cicero rhetoricos libros perfecit et adiunxit eos, qui cum tertio et quarto Auctoris possent conferri. Ex tribus autem explicationibus, quas huius similitudinis proferri licet, aut Cicerone Auctorem aut ipsum Tullium incerto illo rhetore aut communi utrumque fonte usum esse, nullo pacto primam accipi posse, illis quidem locis facile evincitur, ubi est Auctor minus rectam, ut ita dicam, loquendi rationem secutus, suam perfectam Cicero Latinitatem, cum iisdem fere verbis eademque structura uteretur, servavit¹⁵). Nec quisquam, quod sciam, iam ex recentioribus primam, quam memoravimus, explicationem accipit. Sic eam improbat Marx, *Proleg. ed. prioris*, p. 128 « Neque tamen quisquam libros ad Her. ex Ciceronis libris de inu. descriptos esse iudicabit quae erat sententia vetustiorum illorum editorum veluti Burmanni edit. praef. p. xxiii. Quam sententiam nemo poterit defendere, qui eqs. ». At Marx ex communi aliquo fonte utriusque auctoris doctrinam per multos implicatosque

langes Bidez » 2, Bruxelles 1934, pp. 556 sqq., dein praecipue in dissertatione, quae inscribitur *Der Text des Cornificius*, « *Philologus* », 89 (1934), pp. 63-84; aliquid iis etiam concessit, qui ultimus libros edidit ad C. Herennium, H. CAPLAN *o. l.*, p. XXXVIII. Sed ipse Caplan maluit Mutilos sequi nec Kroll Expletos magis tueri voluit quam Friderici Marx improbare rationem, quasi qui ita Mutilos adamasset, ut vel palam errata et corrupta reciperet.

(14) Neutram vero pronominis vocem ad confusionem, qua de agimus, solam inclinasse contendit, ut supra vidimus, MARTINUS PENNINGSDORF *l. l.*; propensioem autem fuisse admonent KÜHNER-STEGMANN *l. l.*; KREBS-SCHMALZ, *Antib. II⁷*, p. 464; SCHMALZ-HOFMANN *l. l.*: « wohl zunächst im Neutrum... später auch bei Mask. »; ERNOUT-THOMAS *l. l.*: « en particulier au neutre *quidquid* ». Neque me fallit locutionem *ut... primum, ita... primum* ex superlativorum iteratione pendere, quae quoniam, nisi res quaedam certa significatur, per indefinitum *quisque* conficitur, fieri potest, ut apud Ciceronem aliquid ponderis, ut *quidque* pro *quidquid* reciperetur, habuerit.

(15) Nullum probabilius exemplum puto, quam id, quod alia de causa prolaturus sum: *Rhet. Her.* 1, 6, 9 et *Cic. rhet. libr.* 1, 17, 29. Ibi enim *persuasus* Auctor bis posuit, Cicero *auditori persuasum esse videtur*.

rivos manasse, quos nunc omitto, defendit¹⁶). Quod igitur ad locum, quem memoravimus, attinet, perspicuum est incertum Auctorem aut communem aliquem fontem a Cicerone adhibitum esse; quocirca consulto nunc 'locum' dixi, non 'locos'. Non est igitur dubium quin idem uterque autor significarit atque etiam quin Cicero, qui eundem, quem Auctor, ne uno quidem verbo, quod ad nos attinet, immutato, doctrinae locum proferret, ita pro *quidquid quidque* reponendum putarit, ut eandem tamen notionem indefinito *quidque* subiceret, quam indefinito *quidquid* Auctor vel imponeret vel imposuisset. Ex quo, ni fallor, efficitur, ut, qui tam acriter haec inter pronomina discrimen servarit, eum nusquam posuisse *quisquis* pro *quisque* suspicari liceat sitque eorum, ut videtur, reicienda sententia, qui hanc tamquam labem Ciceroni imposuerunt¹⁷). Nisi quis forte in-

(16) Expeditius, ut opinor, et probabilius rem tractat G. HERBOLZHEIMER *Ciceros rhetorici libri und die Lehrschrift des Auctor ad Her.*, « Philologus », 81 (1926), pp. 396 sqq. et praecipue pp. 425 sq. Is enim demonstrat opus quoddam Latinum de arte dicendi, demisso atque humili sermone conscriptum ab Auctore adhibitum esse, Ciceronem autem et Hermagoreis praeceptis et Latina illa arte, quam elegantiore tamen dicendi ratione expolire conatus sit, usum esse. Nam asyndeton, quo saepius Auctor vel eius doctor, quippe qui abiectius loqueretur (cfr. J. B. HOFMANN *Lateinische Umgangssprache*³, Heidelberg 1951, pp. 110 sqq.), usus sit, Ciceronem, ubi licuerit, particula *autem* adiuncta temperasse Herbolzheimer ostendit (p. 424). Quanto enim saepius Cicero quam Auctor *autem* posuerit, ex Marxiano verborum indice (in ed. maiore ad pp. 405 sq.) apparet atque ex indice omnium verborum, quae in Ciceronis *rhetoricis libris* leguntur, quem composuit J. W. FUCHS (*Index verb. in Cic. de inventione libros II*, Hagae Comitum 1937, pp. 17 sq.). Quod non mediocriter sententiam nostram confirmat cottidianum et vulgare dicendi genus a Cicerone elegantiore quadam oratione temperatum et expolitum esse. De hac re cfr. etiam CAPLAN *o. l.*, pp. XXVI sqq., qui sic ad p. XXVII: « No one now believes that our author used *De inventione* ».

(17) Quamquam res est controversa et plena dissensionis inter doctissimos, Ciceronis tamen locos adducam, de quibus maxime disputatum est. Cic. *ep.* 6, 1, 1, *nam, etsi quocumque in loco quisquis est, idem est ei sensus*, ubi LUDOVICUS MENDELSSOHN (*M. T. Ciceronis Epistularum libri sedecim*, Lipsiae, in aed. Teubneri, 1893) ita *quisquis* recepit, ut id tamen pro *quisque* usurpatum esse defendiderit. At eum reprehenderunt SJÖGREN *l. l.*, et PERSSON *l. l.*, probarunt contra KÜHNER-STEGMANN *l. l.* Item Kühner-Stegmann protulerunt: *Tusc.* 5, 98; *Verr.* 4, 31 (sed G. Peterson in editione sua Oxoniensi *quidque* reposuit nec quicquam notavit in apparatu); *Fin.* 5, 24 (de quo iam MADVIG *de fin.*, ad locum); *Cluent.* 52. Quem autem locum extremum memoravi, *Cl.* 52, hunc et Ernout-Thomas, *l. l.* adduxerunt. Sed recte, ut opinor, Ferrarino (pp. 159, 160) explicavit *Tusc.* 5, 98 *quae (bestiae), ut quidquid obiectum est, quod modo a natura non sit alienum, eo contentae non quaerunt amplius*; hic enim nos Cicero admonet, ut omni victu contenti simus famesque epularum condimentum adhibeatur. Quod 'etiam ex bestiis intellegi potest', quae non modo eo semper, quod sit obiectum vescantur, sed etiam nihil, quid sit appositum, curent. Non est igitur explicatio accipienda, quam O. HEINE protulit (*Ciceronis*

terdum quasi sui oblitum minus integram atque incorruptam Latinitatem Ciceronem secutum esse arbitretur; quod equidem, quamquam interdum praesertim in epistulis fieri potuisse non nego, numquam tamen facile accidisse dixerim. Quocirca bene Petrus Ferrarino Ciceronis locos et probatissimorum Latinitatis auctorum, qui ad hanc rem maxime pertinent, interpretatus et commentatus est sed quod studiosius defendit, id est locutioni *ut (ubi) quidquid* numquam eandem notionem subiectam esse, quam enuntiato *ut (ubi) quidque*¹⁸, id mihi videtur omni ex parte probari non posse. Ut enim eorum grammaticorum repudietur sententia, qui, quod ubique, paene dicam, *quidquid* legatur, iam id pro *quidque* usurpatum esse contendant, hoc tamen in primis animadvertamus oportet quod Auctor indefinito *quidquid* expresserit, idem indefinito *quidque* Ciceronem significasse. Neque ei tamen prorsus adsentendum existimo, si quis continuo, ut Fridericus Marx¹⁹), qui tamen hanc locorum collationem numquam instituit, hic Auctorem nihil omnino *quidquid* a *quidque* distinxisse defendat. Res enim aliter, quantum perspicio, atque grammatici iudicant, sese habet. Hic enim non confusio, quam supra memoravimus confirmanda est — eam omnes quodam modo vel inviti recipiant necesse est — sed certi sunt ei fines terminique sunt certi imponendi. Nunc vero omnia, quae undique colligi possunt, eodem, ut opinor, concurrunt. Nam, cum Auctoris loquendi rationem cum Ciceronis conferret, satis iam Thielmann²⁰) edocuit magis illum, quam Tullium, cottidiano et plebeio delectatum esse sermone et apud Auctorem plura inveniri, quae ad pristinam potius atque vetustam dicendi consuetudinem adcommodarentur. Cuius sententiam, quamquam et alia multa in Auctoris lingua reperiri posse defenderim²¹), tamen non

Tusculanarum disputationum libri V, zweites Heft 1957, pp. 74 sq. ad 4, 44): « *quidquid* wird in der älteren und juristischen Latinität nicht selten für *quidque* gebraucht;... 5, 34, 98 ». Item memorandus est Cic. *Att.* 14, 12, 3, quem, ut ellipsim probaret Hofmann *l. l.* adduxit, luculente idem Ferrarino (p. 146) explanavit. In Quinti Ciceronis 5, 16 *Quisquis est enim, qui ostendat aliquid in te voluntatis, qui colat, qui domum ventitet, is in amicorum numero est habendus.*, H. Sjögren *l. l.*, cum ei semper « legitime » *quisquis* Quintus usurpasse videatur, *quisque* legendum existimat; eum Persson *l. l.* dubitanter ("vielleicht richtig") sequitur.

(18) *op. mem.* p. 158 « *ut (ubi) quidquid* non s'identifica mai con *ut (ubi) quidque* ».

(19) *Prol. ed. prioris*, p. 172.

(20) Ph. Thielmann *De sermonis proprietatibus, quae leguntur apud Cornificium et in primis Ciceronis libris*, Strassburg 1879.

(21) Satis enim apparet Auctorem nonnihil ex Graeca lingua, quod minus Latinam deceret, duxisse, quale, verbi gratia, est 1, 16, 26 *Cum dicat Orestes se patris ulciscendi matrem occidisse* ulciscendi causa E, ipse tamen Caplan *causa* omisit; qua de re, ne multos memorem, cf. E. Löfstedt *Syntactica I*², pp. 169-72; A. Ernout *Philologica I*, Paris 1946, pp. 203-23. Item Auctor et veterem usurpavit sermonem veteremque loquendi consuetudinem secutus est: sic est usus criminis genetivo, quam aureae aetatis auctores, liberius; nam et

modo recipiendam puto, sed iis ipsis locis confirmari posse confido, ubi prope ad verbum Auctor et Cicero concinant. Quorum hi sunt dignissimi, qui Thielmanianae sententiae comprobandae causa afferantur. *Rhet. Her.*, 1, 6, 9 *Tria sunt tempora, quibus principio uti non possumus, quae diligenter sunt consideranda: aut cum turpem causam habemus, hoc est cum ipsa res animum auditoris a nobis alienat; aut cum animus auditoris persuasus esse videtur ab iis, qui ante contra dixerunt; aut cum defessus est eos audiendo, qui ante dixerunt.* / nihil ad rem in apparatu.

Cic. *rhet lib.*, 1, 17, 23 *insinuatione igitur utendum est, cum admirabile genus causae est, hoc est, ut ante diximus, cum animus auditoris infestus est. id autem tribus ex causis fit maxime: si aut inest in ipsa causa quaedam turpitudine aut ab iis, qui ante dixerunt, iam quiddam auditori persuasum videtur aut eo tempore locus dicendi datur, cum iam illi, quos audire oportet, defessi sunt audiendo.* / item nihil, quod ad rem nostram pertineat, in apparatu legimus.

Hunc autem doctrinae locum Auctor ad 1, 9, 16 a se ipse excogitatum esse testatur: *Adhuc quae dicta sunt arbitror mihi constare cum ceteris artis scriptoribus, nisi quia de insinuationibus nova excogitavimus, quod eam soli <nos> praeter ceteros in tria tempora divisimus, ut plane certam viam et perspicuam rationem exordiorum haberemus.* At Marx (*Prolegom. ed. prioris*, pp. 120 sqq.) ut mendacem Auctorem increpuit neque ullam ei esse fidem habendam contendit, qui, cum ita in libri quarti principio exorsus esset, ut sua se tantum exempla prolaturum esse polliceretur suaque modo iis, qui praeciperent, adhibenda esse defenderet, suum ipsius promissum violarit atque ab Homero, Demosthene, aliis furatus sit. Quare illum locum se censere « fere ad verbum ex Graeco translatum esse » (p. 121). Non equidem autem infitior fieri potuisse ut totum locum Auctor ex Graeco Latine converteret, illud vero adfirmaverim Ciceronis et Auctoris locos, quibus eadem iisdem prope verbis declarari videamus, nullo modo posse ab utroque ex uno vel pluribus Graecis auctoribus conversos esse. Utrum autem Auctori credi oporteat an Marxiana sententia sequenda sit, nunc grammatico quodam auxilio, si non certissime, at probabiliter tamen diudicari posse arbitror. *Persuasus* enim, quod in Auctoris loco reperimus, constructioni ascribitur, quam vocant grammatici personalem passivam. Eandem Auctor adhibuit ad 2, 30, 48 *an ad inferiores, qui his omnibus rebus antecelluntur.* et ad 2, 17, 26 *Haec causa iudicialis fieri non potest, ut in libro primo ostendimus, sed, quod potest vel ad senatum vel ad consilium venire, non visa est supersedenda,* quo loco nemo, credo, dubitaverit quin Auctor suus sit; nec quicquam, quod ad rem propositam spectet, in apparatu utroque in loco invenimus. Quod igitur ad grammaticam rationem pertinet, eadem hic est *supersedendi*, quae superior *persuadendi* personalis passiva structura. Quam quoniam Auctor adamasse videtur, id,

ei nusquam vocabula *crimine, nomine, lege* subiunxit, et nusquam eadem, qua accusandi, significatione *postulandi* verbum adhibuit, postremo *satisfaciendi* notionem genetivo criminis ausus est definire (4, 27, 37).

opinor, probatur, quod demonstrare cupimus, quae ad 1, 6, 9 legantur, ipsius Auctoris ad Herennium esse, quod et ipse confirmaverit, non magistri verba. Ex quo efficitur, ut ex tribus, quas supra posuimus, explicationibus altera tantum, id est Auctore Ciceronem usum esse, relinquatur. Sed quoniam totam de pronomibus *quisquis* et *quisque* quaestionem in Ciceronis et Auctoris loci comparatione collocavimus, nunc redeamus ad *persuasus*. Quaerentibus enim, quid potissimum inter illius sermonem et Ciceronis intersit similemque locorum adhibentibus comparationem, occasio rei clarius per exemplum significandae praetermittenda non est. Planius igitur rem explicari par est. Omnes enim prope doctos, qui quaestionem attigerint, *persuasus* vulgari et cottidianae consuetudini adscripsisse invenimus²²). Sed moderatione quadam est Auctor hac quoque de re, ut mox viderimus, usus. Rem acutissime, ut opinor, Ernout-Thomas explicant, qui ex Graeca lingua in cottidianum Latinum sermonem hanc constructionem migrasse atque inde latius diffusam esse confirmant. Atque id omnes propterea accidisse consentiunt, quod, ut casus accusativus vel ea temporalia verba paulatim coeperit definire, quae prius desiderarent dativum, sic etiam in verborum formis passivis structura, quam appellant, personalis passiva magis magisque in dies increbuerit ac denique extiterit sola. Sed Graecorum imitationem J. v. Geisau negavit quicquam ad hanc rem profecisse; quod si Graecae consuetudini id tribuendum esset, non *persuadendi* modo, sed etiam *suadendi* notionem accusativum desideraturam fuisse; nunc *suadere aliquem* vel *suasus* posterioris modo aetatis scriptores dixisse, nunquam dixisse eos, qui Ciceronis temporibus vixissent vel superioribus; ex quo perfacile intellegi posse *persuadendi* structuram illos esse imitatos. Qua motus sententia cumque non ignorarem *persuasus* saepius apud scriptores Ciceronis prope aequales reperiri (*Rhet. Her.* 1, 9, 10; Caecin. apud Cic. *Fam.* 6, 7, 2; *Bell. Afr.* 2, 11, 14; Ovid. *a. a.* 3, 679), *persuadere vero aliquem* in incerto Enni fragmento (*inc.* 4) legi, de quo praeter ceteros Ioannes ipse Vahlen (*Ennianae poesis reliquiae*³, 1928, p. 230) dubitasset neque alibi ante Petroni aetatem inveniri, singulorum auctorum indices verborum, qui quidem in promptu essent, inspexi, neque usquam apud Terentium, Lucretium, Caesarem, in Ciceronis epistulis, rhetoricis libris operibusque, quae maxime spectant ad philosophiam, et in orationibus participium *suasum* inveni^{22b}. Unum tantum locum eumque

(22) PH. THIELMANN *o. l.*, p. 58; E. WÖLFFLIN *Über die Aufgaben der lat. Lexikographie*, « Rheinisches Museum », 37 (1882), pp. 115-6; KÜHNER-STEGMANN *o. l.*, § 27, 4, pp. 102-3; J. v. GEISAU *Syntaktische Gräzismen bei Apuleius*, « Indoger. Forschungen », 36 (1916), pp. 90-2; E. NEUMANN *De cottidiani sermonis apud Propertium proprietatibus*, Königsberg 1925, p. 37; M. BASSOLS DE CLIMENT *o. l.*, § 47, p. 131; ERNOUT-THOMAS *o. l.*, § 226, p. 205. Exempla collegerunt NEUE-WAGENER, *Formenlehre der lat. Sprache III*³, Berlin 1897, pp. 4 sq.

(22b) Quod minime mirum est, si quidem particulā *per-* perfectiva notio significatur. Cf. D. BARBELENET *De l'aspect verbal en latin ancien*, Paris 1913,

incertum exhibet Plautus, ubi tamen omnes prope editores et princeps omnium Ritschl *insuaso* recipiunt (*Truc.* 271). Saepius contra repperi *persuasum*. Quid est igitur mirum, si, quoniam nusquam, ut supra vidimus, apud vetustiores et probatissimos Latinitatis auctores participium *suasum* legimus, ob eam ipsam causam quis credat *persuasus* prius et *persuadere aliquem* positum esse, quam *suasus* et *suadere*? Quod scilicet ita bona consuetudo depravata et corrupta sit, ut prius *persuasus* Latini, dein *persuadere aliquem* scribere ausi sint, prius participio liberius uti, dein constructionem activam mutare, si quidem serius *suadendi* notio, cuius participium nusquam vel rarius usurparetur, et accusativum et structuram personalem passivam recepit. Ex quo efficitur, ut hac quidem de re Auctoris lingua cum Petroniana comparanda non sit. Longius enim, quam Auctor, Petronius processit, qui non *persuasus* modo bis dixerit, sed etiam *persuadere aliquem* (46, 2; 62, 2) posuerit. Quamquam Petronius hunc usum Echioni dedit centonario et Niceroti liberto, cuius sermo, ut ait Suess²³), « labitur in casuum usu praeter omnem ceterorum consuetudinem ». *Persuasus* contra Petronius ipse ostendit, cum id Encolpio attribuerit, iam magis esse Latinis auribus usitatum minusque obnoxium sermoni vulgari. Hac quoque de re cf. G. SUES *op. men.*, p. 18. Minus igitur Auctor Latinitatem violavit, cum *persuasus* scripsit, quam profecto violasset, si *persuadere aliquem* dixisset²⁴). At Cicero, ut ipse (*Tusc.* 3, 10, 20), cum Acci versum adduceret ac de invidendi constructione dissereret, affirmavit, 'Latinae' potius 'consuetudini' paruit. Vel ita *persuaso* eodem in libro (*Tusc.* 3, 29, 72) — quod non est neglegendum — recepit, ut priore tamen *viso*, tamquam si unum par duo participia efficerent, niteretur: *Sed plures sunt causae suscipiendi doloris: primum illa opinio mali, quo viso atque persuaso aegritudo insequitur necessario*²⁵).

Sed, ut ad institutam quaestionem revertar, sequitur, ut et in loco, de quo nunc agitur, suspicio non absit, quin *quidquid* pronomen, quod magis ad cottidiani sermonis usum, quam ad elegantiam litterarum et dignitatem adcommodaretur, Cicero devitarit ac locum, quem sumeret, ita expoliverit, ut aliquid de vulgari flore et colore detrahens *quidque* pro *quidquid* reponeret. *Quisquis* enim pronomen, quod ex simplicibus

pp. 175 sqq.; pp. 253 sqq. A. RONCONI *Il verbo latino*², Bologna 1959, p. 44. M. LEUMANN *Kleine Schriften*, Zürich 1959, p. 53.

(23) G. SUES *De eo quem dicunt inesse Trimalchionis cenae sermone vulgari*, Dorpati 1926, pp. 68 sqq.

(24) Quod idem Eduardum Wölfflin, tametsi haec non collegerit, animadvertisse laetor.

(25) Neque tamen me fallit aliud esse *persuadere aliquem*, aliud *aliquam rem*; quin etiam, quoniam *persuadere aliquid* est bonae loquendi consuetudinis, paululum tantum Ciceronem a recta dicendi ratione aberrasse perspicuum est. Cfr. KÜHNER-STEGMANN *o. l.*, § 76, 2; GANDIGLIO-PIGHI *o. l.*, § 65, adn. 3; ERNOUT-THOMAS *o. l.*, § 77. Tusculanarum autem disputationum editionem adhibui, quam curavit M. Pohlenz, Lipsiae, in aed. Teubneri 1918.

duplicatis compositum sit, ipsa vocum geminatione viri docti docent²⁶⁾ floridiore quodam orationis infectum esse colore: quem tamen, cum primo vigerit, post diuturnitate defloruisse fortasse dixerit quispiam et vetustate nimia, ut vinum, evanuisse. Et quidem, cum tot annorum spatium id pronomem adhibitum esse ex vetustissimorum Indo-Germanorum sermonum comparatione statis appareat, prope puerile sit, si nihil de pristina significatione id amisisse contendas. Iam enim Hethaei — eosdem vocant recentiores rectius Hittitos — pronomine geminato *kwis kwis* usi sunt, Osci *pis pis*²⁷⁾. Sed, quoniam vim, quam supra diximus, 'obiectivam', si non perfectam et plenam, at circumscriptam saltem imminutamque semper pronomina geminata retinuerunt, 'qualitativam' vero *quicumque* expeditius²⁸⁾ expressit, quis geminata pronomina neget vetusta-

(26) E. BERNERT *l. l.*: «Die Verdoppelung aber bedeutet eine Hervorhebung oder Verstärkung des einfachen Wortes». Quod satis iam Wölfflin *Die Gemin.*, quod opus supra memoravimus, ut ait Bernert, probavit. Is tamen geminationem, ut nunc appellant, iterativam ab ea distinxit, qua maiore vi res significarentur (p. 296). Sed Wölfflin quoque pronominebus geminatis maiore vel nimio potius colore res declarari contendit (cf. p. 302 «man die verdoppelten Formen als eine Last empfand»). Item cfr. K. BRUGMANN *Grdr.*², II 1, 46. Sed praecipue memorandus est J. B. HOFMANN *Umg.*³, pp. 59 sq., qui pronomina geminata aliquid semper ex pristina vulgaris consuetudinis origine atque ex cottidiani sermonis, a quo manaverint, fonte conservasse defendit.

(27) Quod attinet ad Hittitorum nomen, cf. G. CONTENAU *La civilisation des Hittites et des Hurrites du Mitanni*, Paris 1948, pp. 11 sq. H. KRONASSER *Vergleichende Laut- und Formenlehre des Hethitischen*, Heidelberg 1956, p. 11. De Hittitorum *kwis kwis* agunt cum Latino *quisquis conferentes* WALDE-HOFMANN *Lat. etym. Wörterbuch II*³, Heidelberg 1954, p. 410, ERNOUT-MEILLET *op. mem.*, p. 989, J. B. HOFMANN in BÜCHNER-HOFMANN *Lat. Literatur und Sprache*, Bern 1951, p. 283, Hittitorum usum ipsum spectantes J. FRIEDRICH *Hethitisches Elementarbuch I*, Heidelberg 1940, pp. 30 sq., H. KRONASSER *op. mem.*, pp. 148 sq., sed praecipue E. ADELALDIS HAHN *Hittite kwis kwis*, *Transacciones of American philol. Association*, 68 (1937), pp. 388 sqq.; de *pis pis* Italico R. v. PLANTA *Grammatik der oskisch-umbrischen Dialekte*, Strassburg 1897, § 339, 2, p. 425. Bertholdus autem DELBRÜCK *Gr.* 5, 404, eadem ratione defendit Vedicum *yás cit* et Graecum *ὅστις*, qua Latinum *quisquis*, constituta esse, id est relativo *yah* et *ὅς* (a **ios*) et indefinito *cid* et *τίς* (a *thēmate* **qui-*). Hanc explicationem M. LEUMANN omnino secutus est, nisi quod non relativo et indefinito, ut DELBRÜCK, sed interrogativo et indefinito *quisquis* compositum esse contendit (STOLZ-LEUMANN *Lat. Gramm.*⁵, § 201, p. 288), sed eam nec K. BRUGMANN (*Kurze vergl. Gramm.*, Strassburg 1904, § 905, pp. 663 sq.), nec J. B. HOFMANN (SCHMALZ-HOFMANN *Lat. Gramm.*⁵, § 275 *Zus.*, p. 710), nec F. SOMMER (*Handbuch der lat. Laut- und Formenlehre*², Heidelberg 1948, § 285, 3, pp. 446 sq.) receperunt et simplicium tantum relativorum et indefinitorum geminatione *quisquis* pronomem effectum esse putarunt. Haec luculenter exposuit E. ADELALDIS HAHN *Hittite kwis kwis*, pp. 397-401.

(28) P. FERRARINO *o. l.*, p. 208 «l'estendersi via via del qualitativo, sul modello e sull'analogia di *quisquis*;... portò i geminati a competere coi quali-

tem quandam atque plebeiam maxime consuetudinem redolere? Qui enim verborum temporalium modus ad haec pronomina ad eamque vim maxime, quam supra memoravimus, adcommodatur, indicativus^{28b}), eundem constat ad eam potissimum verborum structuram spectare, quam grammatici parataxim appellant, parataxim autem antiquos praecipue et priscos secutos esse Latinos, eosque semper sequi, qui verba, nulla venustate nullaque arte adhibita, fundant²⁹). Sunt igitur pronomina geminata, ut videntur, duriora ea quidem et rigidiora, etiamsi et ipsa aliquantum mollita sint, quam ut ad omnis sermonis facile flexus, ut ad orationem leviter cohaerentem aequabiliterque fluentem conveniant. Ex quo concluditur indefinito *quisquis* res hominesque maiore, ut ita dicam, dicendi vi declarari. Non idem igitur *quidquid*, quod *quidque* sonare videtur, sed, cum pro *quidque* usurpatum esse dicatur, tum vehementiorem quandam ac plebeiam potissimum vocem exprimere, nec usquam revera positum esse pro *quidque*, sed, ubi elegantioris et politioris orationis cultores *quidque*, ut supra vidimus, levitatem quandam sermonis urbanitatemque quaerentes maluerint, ibi ab iis, qui clarioribus, ut ita dicam, coloribus orationem depingerent, *quidquid* adhibitum esse. Atque hac quoque ratione probatur id, quod ex ipsius Auctoris sermonis et Ciceronis comparatione supra cernere licuit, idem *quidquid*, quod *quidque* nonnumquam significasse, sed illud vulgaris et cottidianae, hoc elegantioris et politioris dicendi consuetudinis proprium fuisse. Utrum autem aliquid semper *quidquid* ex pristino colore servarit, an ita interdum omnino defloruerit, ut nihil aut non multum differret a *quidque*, nunc, quantum perspicio, certissime diudicari non potest. Quod nisi quis nonnullis in locis non *quisquis* modo pro *quisque*, sed etiam *quisque* pro *quisquis* usurpatum esse demonstret, hanc numquam confusionem perfectam, numquam hanc absolutam fuisse dicemus. Nunc autem constat apud senioris atque cadentis Latinitatis auctores exempla reperiri, in quibus idem *quisque*, quod *quis-*

tativi in *cumque*, e questi, più avviati, più fragili e più fecondi perché di più vasto raggio semantico, ebbero il sopravvento e la vittoria».

(28 b) Quod praecipue apparet in *quamquam*, quocum coniunctivum non ante aetatem quam vocant argenteam, coniunctum invenias. Cf. KÜHNER-STEGMANN *Ausf. Gramm. II*, 2³, § 221, 5, p. 442. Quod attinet ad geminatorum notionem « obiectivam » — est autem indicativus « obiectivitatis » modus — cf. FERRARINO *op. mem.*, pp. 207 sq.

(29) Id enim nunc animadvertamus oportet, cum antiqua atque vulgaris loquendi consuetudo in eligendis verbis vocisque sono nonnumquam dissideant (cfr. J. MAROUZEAU *Traité de stylistique latine*³, Paris 1954, pp. 181 sqq.), easdem, quod ad verborum structuram, quam supra memoravimus, attinet, inter se congruere. Nam parataxim et in prisco sermone nondum litteris doctrinaque expolito adhibitam esse constat et in cottidiana maxime loquendi libertate frequentari videmus. Qua de re, ne multos laudem, confer A. RONCONI *Il verbo latino*, Bologna 1946, pp. 104 sqq.; J. MAROUZEAU *o. l.*, pp. 228 sqq.; sed praecipue J. B. HOFMANN *Ümg.*³, pp. 105 sqq.; nec neglegendus est Ed. WÖLFFLIN *Bemerkungen ü. das Vulgärlatein, Ausgewähl. Schrift.*, p. 119.

quis significet, cum admodum pauca eademque incerta antiquiorum extant scriptorum³⁰). In libris de ratione dicendi ad C. Herennium, unde tanti momenti exemplum adduximus, saepius *quisquis* pro *quisque*, si Fridericum Marx sequimur, reperitur, sed nusquam *quisque* pro *quisquis*. Nos autem uno vocabulo nixi, quod in exemplo, quod supra adduximus, legitur, 'ordine', his quoque locis *quidquid* cum *quidque* confusum esse dice-

(30) In M. Minuci Felicis Octavio 13, 1 (ex recensione MICHAELIS PELLEGRINO, Ticini, in aed. Paraviae, 1949) legimus: *Quamquam, si philosophandi libido est, Socratem, sapientiae principem, quisque vestrum tantus est, si poterit, imitetur*. Ubi manifeste idem est *quisque*, quod *quisquis*, ut recte iudicavit Ed. WÖLFFLIN, *Minucius Felix, Ein Beitrag zur Kenntnis des afrikanischen Lateins, Arch. f. lat. Lexik.*, 7, 476. Item, si KROLL-SKUTSCH [-ZIEGLER] sequimur (*Iulii Firmici Materni, Matheseos libri VIII*, Lipsiae, in aed. Teubneri, 1913), Firmicus Maternus saepius *quisque* pro *quicumque* posuit: eiusdem editionis pp. 80,5; 217,10; 238,3,13. Quae autem exempla apud Orosium reperuntur (*Historiarum adversum paganos libri VII*, rec. C. ZANGEMEISTER, Lipsiae (1889), collegit J. SVENNING *Orosiana*, Uppsala 1922, p. 72 n. 1: 1,10,18; 5,4,7; 7,41,4) Alios multos auctores, qui sint usi *quisque* pro *quisquis*, memorent NEUE-WAGENER *o. l.*, II³ pp. 493-497; SCHMALZ-HOFMANN *l. l.*; unum, quod Ammianus Marcellinus exhibeat, exemplum defendit M. PETSCHENIG *Zu Ammianus Marcellinus, Arch. f. lat. Lexik.* 6,268 ac *quisquis*, coniecturam Müllérianam, reiecit. Fuisse autem hunc usum proprium sermonis vulgaris, ex eo praecipue perspicitur, quod saepius in titulis vel urbanis vel provinciarum occurrit. Haec enim exempla adfert GUILIELMUS KONJETZNY *De idiotisms syntacticis in titulis latinis urbanis (CIL vol. VI) conspicuis*, « *Arch. f. lat. Lexik.* », 15 (1908), pp. 333, § 47: 10724, 5 sqq.: *hunc monumentum post me quisque vendere vel donasse voluerit, inferet collegio pontificum*. 14027,9: *quisque mi heres erit*. 27498^{av}, 1 sqq.: *quisque misericordia (h)abes ne quis velit Manes inquietare*. 29383^d, 6 sq.: *et quisque ex nomine meo fuerit*. 10791,9 sqq.: *quisque hunc munimentum... tradidisse voluerit, compellabitur a pontificibus*; haec adfert ERNESTUS DIEHL *Vulgarlateinische Inschriften*, Bonn 1910, p. 159: CIL IX 5813: *quisque hui iugero loci et edib. iniuriam fecerit, tales dies exigat quales eqs.* CIL VI 10731: *disce quisque pius pater es...: natos habere bonu est*. CIL XIV 1236: *quisque heres meus corpus meu in hoc sarcofago non adiecerit, imf(eret) rei publ. Ost. (sestertium) m. XXV*. CIL X 2289: *quisque Manes inquietaberit, habebit illas iratas*. Ubi tamen non semper dixerim *quisque* pro *quisquis* usurpatum esse videri. Item laudandi sunt LOTHARIUS FRIESE *De praepositionum et pronominum usu qui est in titulis Africanis Latinis (CIL vol. VIII)*, Vratislaviae 1913, pp. 64, 65. V. VÄÄNÄNEN *Le latin vulgaire des inscriptions pompéiennes*, Helsinki 1937, p. 208. Neque id tamen neglegendum est semper in titulis, quos memoravimus, *quisque*, ubi *quisquis* desideres, reperiri, nec usquam *quisquis* pronomen indefiniti, quod est *quisque*, locum tenere. Ex veteribus autem scriptoribus exempla multa protulit M. PENNIGSDORF *op. mem.*, pp. 21, 22, quae omnia explicat Ferrarino *o. l.*, pp. 152 sqq. praeter *Plauti Mil.* 460, nisi is rem explanare putetur, qui ad coniecturam confugerit ac *quemque* <m> legendum esse defenderit. Hac quoque de re cf. SCHMALZ-HOFMANN *l. l.*

mus. Hac enim voce vis quaedam distributionis, nisi me fallunt omnia, continetur.

2, 30, 47 *Enumeratio est, per quam... ordine, ut quidquid erit dictum, referemus*^{30b}). Cicero, cum eandem, non isdem tamen verbis, sententiam exprimeret, pronomine *quisque* usus est. Cic. *rhet. lib. 1, 52, 98 Enumeratio est, per quam res disperse et diffuse dictae unum in locum coguntur... quare tum oportebit ita facere, ut plerique faciunt propter facilitatem, singillatim unam quamque rem adtingere.*

3, 9, 16 *Quoniam dispositio est, per quam illa, quae invenimus, in ordinem redigimus, ut certo quidquid loco pronuntietur / quidquid H¹B quicquid H²PΠ quidque CE.* Quantum autem CE libris fidei tribuendum sit, satis iam Marx ostendit nosque nuperrime exemplis confirmavimus.

His igitur in locis, quos mox memoravero, minus E codicibus credendum existimo atque *quisque* reponendum pro *quisquis*, quod Marx, dum quoquo modo probare vult hoc esse adolescentuli opus in ipsas origines Latini sermonis fontesque introducentis, recepit³¹). Quod si quis E codicibus maiorem velit, quam merentur, fidem tributam, nunc vel *quoto quoquo* recipiat oportet³²): 3, 17, 30 *Item putamus oportere <ex ordine hos locos habere,> ne quando perturbatione ordinis impediamur, quo setius quoto quoquo loco libebit... ea, quae mandata locis erut, edere possimus eqs. / quoto quoquo (quoq; l) loco E quoto quoq; PΠ quoto loco quoque H quoto quidq; B quoto quid; loco C. 3, 19, 31 nam si qui multa intercolumnia sumpserit, conturbabitur similitudine, ut ignoret, quid in quoquo loco conlocarit. / quoquo b quoque Ml uno quoque d.* Quod igitur ad hos locos pertinet, equidem Mutilorum lectiones, iterum dicam, acceperim, Expletorum quamvis difficiliores reiecerim, qui hac quoque de re saepissime nutasse videantur³³). Nunc locus restat, ubi Auctorem, quam supra pronomine *quisque* simplicem distributionem significasset, eam, rerum adiuncta tamquam aliqua continuatione, indefinito *quisquis* expressisse defendas. 3, 18, 31 *Et, ne forte in numero locorum falli possimus, quintum quemque* (nihil ad rem in app.) *placet notari: quod genus, si in quinto loco manum auream conlocemus, <si> in decumo aliquem notum, cui praenomen sit Decumo; deinde facile erit inceptus similis notas quinto quoquo loco conlocare. / quoquo b quoque Ml uno quoque d quoquo Marx.* Hic Auctor primo *quintum tantum quemque locum* animadvertendum esse adfirmavit, post, cum exemplum afferret, *quintum lo-*

(30 b) Hic *quisquis* pro *quisque* adhibitum esse defendit E. ADELALDIS HAHN *Light*, p. 33.

(31) Cf. F. MARX *Zur Charakteristik des Verfassers der rhetorica ad Her.*, « Rhein. Mus. », 36 (1891), p. 425 et *Prolegomena* ed. prioris, p. 179.

(32) *Quotus quisquis* neque in ditissimo formarum thesauro, NEUE-WAGENER *op. mem.*, neque apud Ferrarino, qui de *quotus quisque* agit ad p. 144, inveni.

(33) Bene igitur Caplan Mutilorum lectiones accepit.

cum nota quadam designandum et definiendum putavit, dein decimum, tum quintum decimum, tum vicesimum, id est *quintum quemquem*, non *quemque*. Nam iterationis constantiam *quisque* significare, continuatim vero, quam *inceps* vel *deinceps*³⁴⁾ adumbret, *quisquis* confirmare videtur, hoc est, ne manus ulla, quoniam hac nota utitur Auctor, relinquatur. Incertum est igitur utrum Mutilorum lectionem, ut Caplan fecit, an b expleti accipiamus, nisi quod *quoque* auctoritate codicum confirmatur. Si quis tamen *quoquo* recipiat, id pronomen sic arbitror explicandum esse, ut ex *deinceps* et (*quintum*) *quemque* constare putemus, quasi distributioni, quae exprimitur pronomine *quisque*, continuatus quidam fluxus, quem *deinceps* vel *inceps* designet, maiore dicendi vi atque colore adiungatur certiusque res declaretur. Hac igitur quoque ratione quodam modo explicatio nostra firmatur. Quae cum ita sint, rectissime atque incredibili quadam moderatione et prudentia rem iudicasse Sjögren videtur, cuius tanti est verba ipsa referre³⁵⁾: «Iam ut dicam, quid sentiam, non dubito, quin Romanis non numquam acciderit, ut figuras *quisquis* et *quisque* alteram altera permutarent et confunderent; in optimo sermone num licuerit, dubito: noluisse videtur usus, quem penes arbitrium est, ut ait Horatius, et ius et norma loquendi». Itaque, ut rem totam breviter comprehendamus paucisque absolvamus, non numquam *quisquis* pronomen cum *quisque* illud quidem confusum esse dicemus; at non elegantioris hunc orationis usum, sed vulgaris et cottidiani sermonis proprium fuisse; et hoc esse potissimum inter *quisquis* et *quisque* discrimen servatum nec prius esse neglectum, quam ita alterum in alterius locum pedetemptim irreperit, ut iam non modo *quisquis* pro *quisque*, sed etiam *quisque* usurparetur pro *quisquis*. «At numquam, dixerit, quis haec pronomina poterant, nisi quid simile in eorum notione atque formis inesset, confundi». Etenim Ferrarino, cum, ut supra vidimus, alterum ab altero pronomen omnino disiungeret atque distingueret, hanc confusionem sustulit totam, nullam prorsus esse defendit: ne quid scilicet, quod esset commune, relinqueret. Quam postquam ex hac suspitione aliqua ex parte, ut par est, vindicavimus, quaedam quoque similitudo inter *quisquis* et *quisque* aperienda esse videtur. Probaverimus autem id, quod de *quisquis* Ferrarino sensit, quod, ut opinor, firmissimum est, iam immutandum erit id quod sensit de *quisque*. Qua de re quamquam nunc disputare tempus non est, T. Livi tamen locum adducam, quo cum eorum maxime niteretur sententia³⁶⁾, qui

(34) (in app. ed. prioris) *inceps* HPB *deinceps* P²ΠB²CE; (in app. ed. minoris) *inceps* M *deinceps* CE; Caplan accepit *deinceps*. Cfr. etiam O. PRINZ, *Thes. L. L.*, VII 874, 70.

(35) *op. mem.* p. 117.

(36) NÄGELSBACH-MÜLLER *Lat. Stilistik*⁹, Nürnberg 1905, § 92, p. 397 «*quisque* ist in der guten Prosa das Pronomen der Vereinzelnung..., das gerade Gegenteil eines Sammelbegriffes, was man handgreiflich ersieht aus Stellen, wie Liv. 38,23,11.»; KREBS-SCHMALZ *Antibarbarus II*⁷, p. 462 sqq.; KÜHNER-STEGMANN *o. l.*, § 119,6, p. 644.

vocabulo *omnes*, *quisque* pronomen opponerent eoque singulos declarari defenderent, aliter explicari posse Ferrarino³⁷⁾ contendit; equidem contra omnium prope grammaticorum pervulgatam et vetustate iam confirmatam sententiam acceperim. Liv. 38, 23, 10-11³⁸⁾ *consul armis hostium [in] uno concrematis cumulo ceteram praedam conferre omnis iussit, et aut vendidit, quod eius in publicum redigendum erat, aut cum cura, ut quam aequissima esset, per milites divisit. laudati quoque pro contione omnes sunt, donatique pro merito quisque, ante omnis Attalus summo ceterorum adsensu; nam singularis eius iuvenis cum virtus et industria in omnibus laboribus periculisque tum modestia etiam fuerat.*

Hic enim Ferrarino non de muneribus agi defendit, quibus semper sint milites post rem bene gestam donati, sed, cum tertia tantum pars militum et eorum, qui pugnae ne interfuissent quidem, omni praeda esset, ut sunt vari belli casus, potita, verbis *laudati omnes donatique pro merito quisque* id verius ostendi putat, quam consul rationem in aequanda inter omnes milites praeda secutus sit. Quod tribus de causis, quantum prespicio, probari non potest. Primum quod Livius verbis *armis — divisit* aequius praedam inter milites divisam esse demonstrat neque ante laudatos, donatosque milites narrat, quam id, quod ad praedam spectat, absolvit, dein quod omnes aliud esse praedam dividere, aliud milites donare consentiunt, postremo quod donatio Attalum, 'nobilissimum iuvenem' decet, dedecet praedae divisio. Aliquid igitur de generalitate, ut ita dicam, amputandum est.

Nunc relinquatur, ut rem viri docti rursus suscipiant, vel Ferrarino ipse, quo melius neminem de hac re existimo disputaturum, nosque plane doceant, quibus tandem de causis *quisquis* pro *quisque* usurpatum esse videatur eaque extiterit apud Latinos confusio. Nos tantum hoc Auctoris et Ciceronis loco, quid inter haec pronomina intersit, aliqua ex parte demonstrasse speramus; nunc est similitudo, nunc est cognatio aperienda, quam omnes intercedere consentiant necesse est quamque equidem ea maxime notione contineri suspicor, qua his pronomibus singulae res hominesque declarentur.

GUALTHARIUS CALBOLI

(37) *op. laud.*, p. 126.

(38) Editionem adhibui, quam G. WEISSENBORN et M. MÜLLER curarunt, Lipsiae, in aed. Teubneri, anno 1930.

Rivedendo dopo più di due anni in bozze questo mio articoletto credo opportuno fare una breve aggiunta. Innanzi tutto alla bibliografia si deve unire l'importante articolo di WALTHER JOHN Quisque, *Quisquis und Quicumque*, *Glotta* 33 (1954), pp. 287-306. In esso lo JOHN ribadisce il valore « konkret individualisierend » del geminato (p. 294) ed attribuisce al -*que* di *quisque* un senso « additiv-summierend » (pp. 295 sq.) cercando così di salvare insieme il senso distributivo e quello generalizzante. E lo

JOHN giunge a questo risultato osservando che tale valore « additiv-summierend » si trova in sostanza nei tipi più arcaici come il latino *postque magisque*, τε ... τε greco e *ca ... ca* sanscrito, che sembrano indicare un uso polisindetico di *que*. Ma benché seducente mi paia l'idea di ricavare un indizio di senso « additiv-summierend » nella ripetizione del *que - que* o τε - τε o *ca - ca* e dalla sua maggior frequenza nella lingua più arcaica di fronte all'uso non ripetuto, e benché il risultato sia in accordo col valore storico di *quisque* e permetta allo JOHN di accogliere il passaggio di *quisquis* nella sfera di significato di *quisque* (p. 297), esso non mi lascia del tutto tranquillo. Siamo proprio sicuri che l'uso originario di *que* sia quello che notiamo in *postque magisque*? Prima di dare una risposta sarà bene considerare anche l'uso del segno 78 nel lineare B. In ogni modo il più oscuro tra *quisquis* e *quisque* è certamente ancora di gran lunga *quisque*. Di questo mio lavoro poi mi sembra che rimanga sempre interessante il confronto tra i due passi della *Rhet. Her.* e di Cicerone e che suggestiva possa anche essere la via di spiegazione intrapresa, legata alla differenza tra valore ed uso obiettivo (indicativo) del geminato e aspetto più letterariamente subiettivo del *quisque* (paratassi il primo, ipotassi il secondo). Solo che sarebbe necessario ordinare i fatti in un sistema di opposizioni considerandoli da un punto di vista strutturale. Ma ancora prima di ciò sarebbe necessario cercare di fissare più chiaramente su base comparativa il valore originario di *quisquis* ed ancor più di *quisque*. Quindi indicazione precisa dei dati comparativi, loro valutazione storica ed inquadramento in un sistema, mi sembra la traccia da seguire in un ulteriore lavoro di chiarimento, cui spero di poter por mano in seguito.

GUALTIERO CALBOLI